

מעבר מהסכמה מדעת לחזקת הסכמה ביחס לתרומת אברים:

מצע לדיון על פי המשפט העברי/

אבנר רוזנטלר, הקליניקה למשפט עברי, אוניברסיטת בר אילן

הצעת החוק

ביום ו' בטבת התשע"ד (9.12.13) הונחה על שולחן הכנסת "הצעת חוק חזקת הסכמה לתרומת אברים (תיקוני חקיקה), התשע"ד – 2013". הצעת חוק זו תכליתה לשפר את היחס בין תורמי האברים הפוטנציאליים לתורמים בפועל במדינת ישראל, תוך תיקונם של חוק האנטומיה והפתולוגיה, התשי"ג – 1953, וכן של חוק השתלת אברים, התשס"ח – 2008. בשל החשיבות של תרומת אברים להצלת חיים, הוצע, כפי שכתב בדברי ההסבר להצעת החוק:

לשנות את המודל הקיים, ולהתאים אותו למצב הקיים ברוב מדינות אירופה, כך שזכות הבחירה האקטיבית נשארת אצל היחיד/ה, אך הפעולה האקטיבית מעתה תהיה להצהיר כי איננו/ה מסכימ/ה לתרומה.¹

במילים אחרות, מעתה ברירת המחדל תהיה שאדם מסכים לתרום את אבריו לאחר מותו, אלא אם כן הוא יאמר (או יבהיר באופן שונה) אחרת. יחד עם זאת, תשמר הזכות למשפחה להביע התנגדות לתרומת אברים של בן המשפחה המנוח.

ככלל, הצורך בהסכמה מדעת של אדם נשען על שני יסודות: האוטונומיה של האדם ובעלותו על גופו. את העיקרון הראשון הגדיר השופט חשין במילים הבאות:

המשפט מכיר באוטונומיה של הפרט לגבש את רצונו כנראה לו על פי "טובתו". הפרט הוא המחליט על "טובתו" שלו: "טובתו" היא רצונו ורצונו הוא "טובתו". "רצון" מפורש או משתמע כולל בחובו את טובתו של אדם. "טובתו" של האדם נחבאת בין קפלו של רצונו.²

העיקרון השני מניח את בעלות האדם על גופו, אשר ממילא הופכת אותו ליחיד היכול לקבל החלטות לגבי 'רכושו' זה.

מה עמדת המשפט העברי ביחס ליסודות אלה וביחס לצורך בהסכמה מודעת לתרומת איברים?

¹ ההדגשות בטקסטים הינן של מנסח חוות דעת זו.

² דנ"א 7015/94 היועץ המשפטי לממשלה נ' פלונית, פ"ד (1) 48, 95.

עמדת המשפט העברי

ביחס לתרומת אברים נכתב רבות ע"י אחרוני דורנו, ביניהם יש המתירים ויש האוסרים.³ ככלל, הבעייתיות בתרומת איברים על פי ההלכה נסמכת על שלושה עניינים: איסור הנאה מהמת, איסור ניוול המת (משום כבודו או משום כבוד משפחתו) והחובה לקבור את המת. על אף זאת, בעיקר מטעמים של פיקוח נפש, התירו זאת רבים מפוסקי דורנו, וחלקם אף ראו בכך מצווה. לצורך הדיון נניח שתרומת אברים אכן מותרת ונבחן רק את החידוש שבהצעת החוק הנוכחית.

כאמור, שני עניינים עומדים ביסודה של חוקת ההסכמה – האוטונומיה של האדם ובעלות האדם על גופו.

אוטונומיה

כאמור בדבריו של השופט חשין לעיל, האוטונומיה משמעותה ביטוי רצונו של אדם. ביחס לצורך בהסכמתו של חולה לטיפול רפואי שיבוצע בו, אשר גם שם עומדת האוטונומיה ביסוד הדיון, כתב הרב פרופ' אברהם שטיינברג את הדברים הבאים:

העיקרון המרכזי, שעליו מושתת מושג ההסכמה מדעת, הוא ערך האוטונומיה. אכן, תוקפו של ערך זה לפי השקפת ההלכה הוא מוגבל. לפי תפיסת ההלכה, יש חיוב על הרופא לרפא, ויש חיוב על החולה להתרפא, ועל כן כמעט שבטל כל היסוד הערכי שעליו מושתת עקרון ההסכמה מדעת....⁴

העולה מדבריו הוא, כי ערך האוטונומיה בכל הנוגע לטיפול רפואי מוגבל ביותר במסגרת המשפט העברי.

עמדה דומה על פיה ערך האוטונומיה נדחה בהקשר רפואי, הביע גם פרופ' אביעד הכהן. לגבי היחס שבין ערך האוטונומיה לערך החיים הוא כותב:

במשפט המודרני הורחבה עד מאוד זכות האדם על חייו. מכוח זכות זו, נקבע שבתנאים מסוימים... מותר לו לאדם להורות על ניתוק פתיל חייו או למנוע מעצמו טיפול מאריך חיים מכוח חירותם ועצמאותם. המשפט הדתי בכלל והמשפט העברי בפרט מצמצמים הרבה יותר את האפשרות לעשות כן בהנחה שאין לאדם "זכות על גופו" או עצמאות מלאה על חייו... בכגון אלה עקרון האוטונומיה של האדם נדחה מפני ערך החיים וחובת השמירה עליהם.⁵

³ המתירים: חז"א (יו"ד, רח, ז); הרב אויערבאך (מובא בנשמת אדם, יו"ד, שמש, ב); ועוד. האוסרים: שו"ת בניין ציון (ח"א, ק"ע); מנחת יצחק (ה, ח); ועוד.

⁴ הרב פרופ' אברהם שטיינברג, אנציקלופדיה הלכתית-רפואית, כרך ו, תשנ"ו-1996.

⁵ אביעד הכהן, המרכז להוראת המשפט העברי ולימודו, גיליון 405, התשע"ב.



אכן, כך פסק הרב משה פיינשטיין בנוגע לביצוע ניתוח להצלתו של אדם בניגוד לרצונו: "אם יש חולה שצריך ניתוח להצילו, ויש רוב גדול שיצליח הניתוח, יש לעשות לו הניתוח גם כנגד רצונו, כל זמן שאין חשש שעצם מה שכן מכריחים אותו, יגרור לו סכנה יותר גדולה".⁶

מאידך, הרב שילה רפאל ביטא עמדה שונה: "אין לכפות טיפול רפואי על חולה בניגוד לרצונו".⁷ עם זאת, נראה, כי עמדתו זו תלויה במספר גורמים שונים, כפי שכבר הסביר השופט אלון בפרשת שפר.⁸ ראשית, הרב רפאל כרך את שאלת רצונו של האדם בשאלת בעלותו של אדם על גופו, כפי שנדון להלן. שנית, נדמה, כי חלק מהטיעון שלא ניתן לכפות טיפול על חולה מתבסס על בעיה מוסדית על פיה לא ניתן לכפות אדם ללא שלושה דיינים מומחים. נוסף על אלה, לדעת השופט אלון ברור הדבר שבחינת רצונו של אדם נעשית רק במקרים שלא כרוכים בפיקוח נפש, אך במקרים שיש בהם פיקוח נפש ניתן לבצע טיפול רפואי גם ללא רצונו של אדם.

הדיון האמור נוגע ליכולת לכפות על אדם טיפול ואינו נוגע ישירות לענייננו. עם זאת, ניתן להסיק ממנו על גבולותיו ומגבלותיו של עיקרון האוטונומיה בהלכה. עולה ממנו, כי על פי המשפט העברי עיקרון זה אינו מובן מאליה (במיוחד במקרים של פיקוח נפש), ונראה שלא ניתן על בסיסו בלבד להכריע באשר להסכמה הנחוצה לצורך תרומת אברים.

בעלות האדם על גופו

בסוגיה זו נחלקו אחרוני דורנו: הרב שלמה יוסף זווין והרב שאול ישראלי.

הרב זווין כתב: "כוח החיים של גוף האדם איננו שלו, של האדם, זוהי הנקודה... אין החיים הללו שלו כלל".⁹

את שיטתו סמך הרב זווין על האדמו"ר הזקן, ר' שניאור זלמן מלאדי, אשר ניסח את ההלכה, כי לאדם אסור לחבול בחברו אפילו ברשות, בדרך הבאה: "אסור להכות את חברו אפילו הוא נותן לו רשות להכותו כי אין לאדם רשות על גופו כלל להכותו".¹⁰ בהמשך דבריו של הרב זווין הובאו דבריו של ר' דוד בן שלמה אבן זמרא, ביחס להלכת הרמב"ם, על פיה אין מלקים אדם רק ע"פ הודאתו:

⁶ תשובת הרב מ' פיינשטיין, בתוך פסקי דין, רפואה ומשפט (בעריכת ש' שחר, 1989).

⁷ הרב שילה רפאל, כפיית טיפול רפואי על חולה, בתוך תורה שבעל פה, הרצאות בכינוס הארצי השלושים ושלושה לתורה שבעל פה, ירושלים, תשנ"ב, עמ' עה, עז-פא.

⁸ ע"א 506/88 יעל שפר נ' מדינת ישראל, פ"ד מח(1) 87.

⁹ הרב שלמה יוסף זווין, משפט שילוק לפי ההלכה, בתוך: לאור ההלכה, עמ' שי (תשי"ז).

¹⁰ שולחן ערוך הרב, ח"ה, הל' נזקי גוף ונפש, סעי' ד.

"לפי שאין נפשו של אדם קניינו אלא קנין הקב"ה, שנאמר: "הנפשות לי הנה" (יחזקאל יח, ד)... וכי היכי דאין אדם רשאי להרוג את עצמו, כן אין אדם רשאי להודות על עצמו שעשה עבירה שחייב עליה מיתה, לפי שאין נפשו קנינו".¹¹

אף הרמב"ם עצמו כתב דברים דומים במקום אחר:

"ומוזהרין בית דין שלא ליקח כופר מן הרוצח ואפילו נתן כל ממון שבעולם ואפילו רצה גואל הדם לפוטרו שאין נפש של זה הנהרג קנין גואל הדם אלא קנין הקב"ה, שנאמר ולא תקחו כופר לנפש רוצח".¹²

לסיכום דבריו קבע הרב זוין: "אנו רואים, אפוא, שאבריו של האדם אינם ברשותו כלל – הוא איננו בעליהם והם אינם שלו...".

לעניין בעלות אדם על אבריו גופו לאחר מותו, התייחס באופן מפורש הרב משה פיינשטיין בשו"ת שלו בתשובה לשאלה שהגיע אליו מלשכת נשיא ארה"ב, בעניין שימוש בגופו של אדם למטרות מחקר רפואי, משם עולה כי אף הוא מסכים עם דבריו של הרב זוין:

"בדבר שנשאל מוואשינגטון מלשכת הנשיא (אופיס של הפרעזידנט) בדבר שימוש באברים של המת ע"פ צוואתו לצורך רפואה, הנני משיב בקצרה כי על פי דין התורה... אין שום אדם בעלים על גופו לצוות שיעשו בגופו ואפילו רק באבר אחד מאבריו שום דבר אף לצורכי השגת ידיעה לענייני רפואה, וכל שכן שבניו וקרוביו אינם בעלים על זה... אלא מחויבין לקברו תיכף כשאפשר בו ביום בלא שום שינוי בגופו...".¹³

הרב פיינשטיין קובע, שאדם אינו בעלים על גופו וקל וחומר שקרוביו אינם בעלים על גופו לאחר מותו.¹⁴ קביעתו זו אמנם נאמרה במסגרת התנגדותו לשימוש באבריו גופו של אדם לאחר מותו לצרכי מחקר, אולם יתכן שניתן לגזור ממנה מסקנה גם לעניין ההיתר להשתמש באבריו גופו של אדם לאחר מותו ללא צורך בהסכמתו המפורשת, מקום שהשימוש נועד לצורך הצלת חיים.¹⁵ אם נקבל את הטענה שאדם אינו בעלים על גופו, הרי שיש יותר מקום למסקנה שאין צורך לקבל את אישורו המפורש (ואולי אין צורך באישור כלל) לתרום את אבריו לאחר מותו.

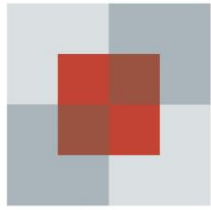
¹¹ רדב"ז על הרמב"ם, הלכות סנהדרין, יח, ו.

¹² רמב"ם, הלכות רוצח ושמירת הנפש, א, ד.

¹³ הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, יו"ד, ג, ק"מ.

¹⁴ נקודה אשר עשויה להשפיע על הצורך באישור המשפחה לתרום את אבריו המת.

¹⁵ יש לציין שלחלק מהדעות התיר הרב פיינשטיין תרומת אברים. כך, למשל: אגרות משה יו"ד, ד, סי' נ"ד, ע"פ הסברו של הרב שבתאי רפפורט, ספר אסיא ז', 148 ה-ז.



מערך הקליניקות
Clinical Legal
Education Program

על עמדות אלה חלק הרב ישראלי וקבע, כי לאדם יש בעלות על אבריו.¹⁶ וכך ביאר הרב יעקב אריאל בבהירות את דבריו: "ולדעתנו יש לאדם בעלות על גופו. אמנם, אין הוא בעלים יחיד, אלא גם הקב"ה שותף בו; אך על חלקו נחשב האדם לבעלים".¹⁷

אם נקבל עמדה זו, כי לאדם יש בעלות ולו חלקית על גופו, מסתבר לומר כי לו וליורשיו יש את הזכות לקבוע מה ייעשה עם גופו באופן אקטיבי ולכן לא מספיקה חזקת הסכמה, אלא יש צורך בהסכמה מדעת.¹⁸

חיוב אדם בתרומת איברים

חזקת הסכמה אמנם מניחה, שאדם מסכים שאבריו ייתרמו לאחר מותו, אך למעשה ניתן להסתכל עליה כמעין חיוב עקיף של אדם לתרום את אבריו כל עוד לא הביע לכך התנגדות מפורשת. אם נלך בכיוון זה, אף אם נקבל את ההנחה, כי אין האדם בעלים על גופו, לא ברור שניתן לחייבו לתרום את איבריו.

הרדב"ז פוסק בקשר לחובת האדם להציל את חברו:

"שאלת ממני, אודיעך דעתי על מה שראית כתוב אם אמר השלטון לישראל הנח לי לקצץ אבר אחד שאינך מת ממנו או אמית ישראל חברך..."

תשובה: זו מידת חסידות... אין סכנת אבר דוחה שבת, אבל שיביא הוא האונס עליו מפני חברו לא שמענו. **ותו** דילמא חתיכת אבר אעפ"י שאין הנשמה תלויה בו שמא יצא ממנו דם הרבה וימות ומאי חזית דדם חברו סומק טפי... **ותו** דכתיב 'דרכיה דרכי נועם' וצריך שמשפטי תורתנו יהיו מוסכמים אל השכל והסברא ואיך יעלה על דעתנו שיניח אדם לסמא את עינו או לחתוך את ידו או רגלו כדי שלא ימיתו את חברו. הלכך איני רואה טעם לדין זה אלא מדת חסידות ואשרי חלקו מי שיוכל לעמוד בזה. ואם יש ספק סכנת נפשות הרי זה חסיד שוטה דספיקא דידה עדיף מוודאי דחבריה. והנראה לע"ד כתבתי".¹⁹

הרדב"ז דן במקרה שאדם חי נדרש למסור את אבריו כדי להציל את חברו. מכמה וכמה טעמים דוחה הרדב"ז את האפשרות של חיוב אדם למסור את אבריו למטרת הצלת חברו.²⁰ באופן דומה כותב הרב לוי יצחק הלפרין:

¹⁶ הרב שאול ישראלי, עמוד הימיני, סי טז, עמ' קצ"ה-ר"ה.

¹⁷ הרב יעקב אריאל, שו"ת באהלה של תורה, א, ק. שיטתו של הרב ישראלי מבוססת על דברי בעל ה'מנחת חינוך', מצווה מח.

¹⁸ הרב שטיינברג, לעיל הערה 4, כתב ביחס לטיפול כפוי לחולה את הדברים הבאים: "גם לפי השיטות שאין האדם בעלים על גופו, אין זה שולל לחלוטין את הצורך בהסכמתו, שכן בוודאי אין הוא בעלים על גופו פחות מזולתו עליו. ולכן אם מסרב החולה לקבל טיפול רפואי, מפני שסבור שאין רפואה זו בדוקה, אפילו מדעת עצמו בלבד, כל שכן אם מסייעו רופא אחר, אין כופים אותו לקבל טיפול זה". עם זאת, מסתבר שמדובר כאן על מקרה שאינו בגדר פק"נ, אז ניתן לומר שהצדדים בעניין הם החולה והרופא בלבד.

¹⁹ שו"ת הרדב"ז, חלק ג' סי' תרכז.





"ובפרט בנדו"ד של תרומת איברים, שכבר העלינו לעיל דאפשר שאין חיוב גמור על אדם לתרום את איבריו להצלת חברו ... ואין בזה אלא מידת חסידות בלבד".²¹

אולם הרדב"ז וכן הרב הלפרין דנים דווקא באדם חי שנדרש למסור אחד מאבריו, והטעמים לאי האפשרות לחייבו בכך הם משום שיש בכך סכנת נפשות לאדם, וכן כי הדבר נוגד את השכל והסברה הישרים. אולם שני טעמים אלה אינם קיימים מקום שתרומת האיברים היא לאחר מותו של האדם. לכן יש אולי מקום לחייב את התרומה, ולו ממידת חסידות, גם לשיטת הרדב"ז. כך למשל, קבע הרב רא"ם הכהן: "חובה לחתום על כרטיס א.ד.י. לתרומת אברים".²² בין נימוקיו ציין הרב הכהן כי "כל חתימה מקרבת את מדינת ישראל לאפשרות להשתמש בבנק האיברים הבינלאומי, וממילא החתימה מסייעת להצלות חיים עתידיות". יש להדגיש, כי כדי להימנע מבעיות הלכתיות בנוגע לקביעת רגע המוות, ציין הרב ראם הכהן כי יש לסמן על הכרטיס שהתרומה תתבצע רק 'באישור איש דת לפי בחירת המשפחה'. עם זאת, יש לשים לב, שההוראה היא לחתום על כרטיס המבטא הסכמה לתרומת האברים, אך לא התקיים דיון בחיוב שלא ע"פ הרשאת התורם.

סמכות השלטון

יתכן שניתן לבסס את סמכות השלטון לקבוע מה יעשה באבריו של אדם, גם ללא הסכמתו המפורשת, על הכלל "הפקר בית דין הפקר". כלל זה קובע, כי לבית הדין מסורה הסמכות, במצבים מסוימים, להוציא נכסים מידי של אדם ולהפקירם.²³ עיקר הדין עוסק בנכסים ממוניים, אשר אותם בית הדין יכול להפקיר, אך כמה פוסקים קישרו כלל זה במצבים מסוימים גם לגופו של אדם עצמו (כך למשל עולה מדברי הרב יעקב יהושע פלק בספרו "פני יהושע"²⁴). לענייננו, במיוחד על רקע העובדה שבחלק ניכר ממדינות אירופה נהוגה חזקת הסכמה לתרומת האיברים, יתכן כי ניתן לראות בכך סמכות שלטונית מוסכמת.

לעומת זאת, יש הדוחים את האפשרות לשייך כלל זה גם לגופו של אדם. כך למשל טוען בעל הימנחת חינוך, בעניין יכולתו של בית הדין למכור אדם שגנב לעבד במקרה שאינו יכול להשיב את גנבתו. בעניין זה, עולה בדבריו האפשרות שגם קטן, שאינו מתחייב בהשבת הגנבה ע"פ דין, יימכר ע"י בית הדין ע"פ הכלל של 'הפקר בי"ד הפקר'. המנחת חינוך דוחה רעיון זה מכל וכל וקובע:

²⁰ יתכן שישנו הבדל בין הטעמים השונים בדברי הרדב"ז: בעוד הטעם הראשון והטעם השני מסתמכים בעיקר על הכניסה של התורם לסכנה או ספק הנפשות שיש באיבוד אבר כלשהו, טעמים אשר אינם רלוונטיים למקרה של תורם מת, הטעם השלישי עשוי להיות רלוונטי גם למקרה שלנו – יש צורך בדברים שמסתברים מבחינת הסברה וההיגיון. חיוב אדם לתרום את אבריו לא בהכרח עומד בקריטריון זה.

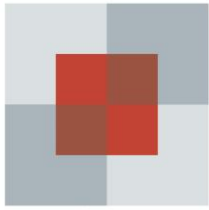
²¹ שו"ת מעשה חושב (ח"ד ס"י כד)

²² ראה <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3360567,00.html>

²³ באנציקלופדיה התלמודית מבואר: "יש שהגדירו כחו של הפקר בי"ד שהוא בתורת שררה וממשלה ולא בתור בי"ד, אלא כמו דינא דמלכותא דינא..."

²⁴ פני יהושע, כתובות, דף כט, עמ' א.





אבל כאן, ל"ש כלל הפקר ב"ד דאינו ממון כלל שהב"ד יפקירו. וכי הגוף שלהם שיוכלו להפקיר? זה לא שמענו.

באופן דומה קובע הרב דב אברהם כהנא-שפירא לעניין אחר:

"... דנראה לכאורה פשוט דלא שייך הפקר ב"ד אלא בממון ולא בגוף, שאין ב"ד יכולין להפקיר את הגופים..."²⁵

בנוסף להסתייגות זו, הרי ספק רב אם פוסקים ייאותרו למסור את זכות ההכרעה בנושא לגופים ציבוריים/ממשלתיים, שלמצער כבר הוכיחו בעבר כי הם אינם מקפידים על סטנדרטים מוסריים התואמים את ההלכה כאשר לפי שיקול דעתם האישי ישנו צורך כלשהו להשתמש באיברייהם של מתים. כך, דברי הרב פיינשטיין שהובאו לעיל, מבטאים צמצום של בעלות האדם על גופו לאחר פטירתו, בין השאר, מתוך חשש לגלישה במדרון חלקלק במקרה שתותר תרומת איברים. פתיחת פתח למוסדות השלטון להכריע באופן בלעדי על גופו של אדם ללא צורך בהסכמתו המפורשת, קל וחומר שעשויה להוות סיכון להתדרדרות עד כדי שימוש לא ראוי ולא מוסרי בכוח זה.

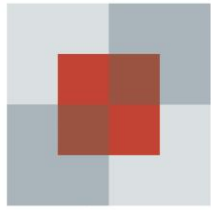
סיכום

בהנחה שתרומת איברים מותרת מבחינה הלכתית, הרי שבחינת שני הנושאים המרכזיים הנוגעים ביסוד הצורך בהסכמתו של אדם לתרום את אבריו: זכות האוטונומיה, ובעלות האדם על גופו מובילה למסקנה, כי יתכן שהמשפט העברי יכיר בכך שניתן לוותר על הסכמה מפורשת של האדם לתרומת איבריו. בחינת מעמד האוטונומיה של האדם במשפט העברי העלתה שמעמדה אינו כבד ואיתן כמקובל במשפט הישראלי. מחלוקת הפוסקים בעניין בעלותו של אדם על גופו משליכה גם היא על שאלת הצורך באמירה אקטיבית של אדם, כי הוא מרשה לעשות שימוש באבריו לאחר מותו. דומה שאם נקבל את גישתו של הרב ישראלי כי האדם הוא אכן בעלים על גופו, מסתבר שעליו לאשר באופן מפורש תרומת אברים לאחר מותו. ברם, אם נקבל את גישתו של הרב זוין (יחד עם דברי הרב פיינשטיין שצוטטו לעיל), שהאדם אינו בעלים על גופו, הרי שיתכן שניתן יהיה לקבל את חזקת ההסכמה המוצעת בהצעת החוק, כיוון שממילא הסכמתו של האדם אינה קריטית לשאלה האם ניתן לעשות שימוש באבריו אם לאו.

עם זאת, כפי שהזכרנו, יש לשים לב שהרדב"ז הסתייג מחיוב אדם בהצלת חייו של חברו באמצעות ויתור על אחד מאבריו, וכפי שהסברנו, יתכן שיש לראות בחזקת הסכמה משום הטלת חיוב עקיף. אם כן, הזכרנו בנושא זה, שיש להבחין בין תרומה מאדם חי לתרומה לאחר מותו, שיתכן שבמקרה כזה ניתן יהיה לחייב את התרומה כעמדת הרב ראם הכהן. בנוגע לשאלה הנוספת, בעניין 'הפקר בית דין הפקר', ראינו גישות שונות בקשר לסמכות השלטון ביחס לקבלת החלטות בנוגע

²⁵ דבר אברהם, חלק א', סימן יא, ז.





מערך הקליניקות
Clinical Legal
Education Program

הקליניקה למשפט עברי | Jewish Law Clinic

לגופו של אדם ללא התחשבות ברצונו, ויתכן שגם נקודה זו תשפיע על יכולת השלטון להניח הסכמה של אדם לתרום את אבריו לאחר מותו.



אוניברסיטת בר-אילן
Bar-Ilan University

מען למכתבים: הקליניקה למשפט עברי - הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 52900, ישראל
Postal Address: Jewish Law Clinic - Faculty of Law, Bar-Ilan University, Ramat Gan 52900, Israel
פקס: 972+ 3 513 7085 • טל: 972+ 3 531 8105 • <http://law-clinics.biu.ac.il> • Jewish.law@mail.biu.ac.il